
ПРОБЛЕМИ НОМІНАЦІЇ

УДК 81'1(045)

КАТЕГОРИЗАЦІЯ ЯК БАЗОВА КОГНІТИВНА ПРОЦЕДУРА**Балабан О. О.**

Статтю присвячено вивченню поняття категоризації як базовій когнітивній операційній процедурі. Визначено, що процес категоризації: реалізовується в двох теоріях: класичній теорії категоризації (аристотелівській або філософській) та її сучасній варіації (прототипній) теорії категоризації, що сформувалась із психолінгвістичними розвідками та отримала відображення і подальший розвиток у працях А. Вежбицької, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Дж. Тейлора, Д. Геєрертса, С. Тсохадзидіса та ін. Зафіксовано, що теорія прототипів передумовлює дескриптивний підхід до вивчення лексичного значення, приділяючи особливу увагу розмитості меж, градації, гнучкості та кластеризації смислів, що може бути дуже перспективним для подальших досліджень в галузі когнітивної семантики.

Ключові слова: категорія, категоризація, класична теорія категоризації, теорія прототипів.

Статья посвящена изучению понятию категоризации как базовой когнитивной операционной процедуре. Определено, что процесс категоризации реализуется в двух теориях: классической теории категоризации (аристотелевской или философской) и ее современной вариации (прототипной) теории категоризации, которая сформировалась с психолингвистическими исследованиями и получила отражение и дальнейшее развитие в работах А. Вежбицкой, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, Дж. Тейлора, Д. Геерертса, С. Тсохадзидиса и др. Зафиксировано, что теория прототипов предполагает дескриптивный подход к изучению лексического значения, уделяя особое внимание размытости границ, градации, гибкости и кластеризации смыслов, что может быть перспективным для дальнейших исследований в области когнитивной семантики.

Ключевые слова: категория, категоризация, классическая теория категоризации, теория прототипов.

The article the analysis of the notion of categorization as a basic cognitive operative procedure. There established that the process of categorization is realized in two theories: classical theory of categorization (Aristotle's or philosophical theory) and its modern variation (prototype) theory of categorization, which was formed with the introduction of psycholinguistic researches and got further development in the works by A. Wierzbicka, G. Lakoff, R. Langacker, J. R. Taylor, D. Geeraerts and some others. There established that the theory of prototypes suggests descriptive approach to the research of lexical meaning, paying attention to blurriness of the boundaries, gradation, flexibility and clusterization of senses that may have perspectives for further researches in the sphere of cognitive semantics.

Key words: category, categorization, classical theory of categorization, theory of prototypes.

Одним із основоположних понять когнітивної науки є поняття категорія та категоризація. Категоризація – це головний спосіб надання світу, що сприймається впорядкованого характеру, дозволяє систематизувати спостерігаємо та побачити в ньому схожість одних явищ на протизагу відмінності інших [4, с. 85]. Здійснюючи категоризацію дійсності, свідомість людини "зводить безліч різних своїх відчуттів та об'єктивну безліч форм матерії і форм її руху в певні рубрики, тобто класифікують їх та підводить під такі об'єднання – класи, розряди, групування, категорії тощо" [3, с. 45-46]. Пізнання навколишнього світу, його осмислення відбувається шляхом встановлення загальних рис при зіставленні минулого та нового досвіду. Новий

досвід класифікується свідомістю і співвідноситься з одним або декількома концептуальними утвореннями, сформованими раніше. Результатом дії глибинних когнітивних процесів, що зберігаються в пам'яті.

Історія вивчення явища категоризації налічує багато століть. Однак серед усього розмаїття підходів можна виокремити лише декілька, що внесли суттєвий вклад у формування сучасного бачення процесу категоризації: класична теорія категоризації, її сучасні варіації і прототипічна теорія категоризації. Починаючи з 1980-х років, прототипічна теорія категоризації отримала відображення і подальший розвиток у працях А. Вежбицької, Дж. Лакоффа, Р.Лангакера, Дж. Тейлора, Д. Геертса, С. Тсохадзідіса та багатьох інших.

Метою дослідження є з'ясування підходів до визначення та трактування категоризації як базового поняття когнітивної лінгвістики. У процесі дослідження вирішувалися наступні **завдання**: 1) ознайомлення зі специфікою та досвідом дослідження категоризації із позицій філософії, когнітивістики, психолінгвістики і власне лінгвістики; 2) ознайомлення з перспективою розвитку дослідження категоризації в сучасному мовознавстві.

Класична теорія категоризації була розвинена ще Платоном та Аристотелем. Платон у діалозі "Кратил" говорить про принцип класифікації об'єктів, базуючись на їх загальних властивостях. У трактаті "Категорії" Аристотель розглядає категоризацію в трьох аспектах: онтологічному, логічному та лінгвістичному. Він вводить поняття категорії через його лінгвістичний аспект. Кожне окреме слово, поряд із конкретним смислом, має ще деяке узагальнене значення. Такі узагальнені значення окремих слів і деяких словосполучень Аристотель і називає категоріями [1]. За Аристотелем категорії представляє собою гомогенні утворення з чітко окресленими межами. Членство в категорії визначається обмеженою кількістю необхідних та достатньо сенсорних та перцептивних ознак, які є бінарними за своєю природою. Звідси напрошується висновок про жорсткість меж категорії. Усі члени категорії мають рівний статус.

Не дивлячись на деяку обмеженість запропонованої моделі, неможна заперечувати її величезної важливості для розвитку всіх наук, а не тільки лінгвістики [23]. Останнім часом з'явилися праці, автори яких підтримують класичної теорії категоризації. Візьмемо, наприклад, відносно нещодавню працю "Handbook of Categorization in Cognitive Science". Автори неодноразово звертаються до аналізу класичної теорії категоризації і наводять переконливі докази її значущості. Стівен Харнард так формулює необхідність розробки класичної теорії: "Not only do I think is anything at least a bit wrong with that classical theory, but I am pretty confident there is no nonmagic alternative to it" [23, с. 40].

Класична теорія категоризація отримала подальший розвиток в межах різних філософських течій: номіналізму, реалізму та концептуалізму. Основне положення номіналізму полягає в тому, що загальні поняття позбавлені онтологічного статусу, а їх існування в якості імен пов'язано тільки зі сферою мислення. Так згідно номіналізму, схожість речей та їх приналежність до однієї категорії визначається завдяки імені та його здатності відноситися до класу предметів. З точки зору представників реалізму, категоризація відбувається завдяки об'єктивному положенню речей: деякі предмети та об'єкти існують незалежно від нашої свідомості, а мова позначає лише те, що існує в світі. Компромісна точна зору була запропонована представниками концептуалізму. Концептуалісти заперечували реальне існування загального незалежно від окремих речей, але на відміну від номіналістів визнавали існування в свідомості загальних понять, тобто концептів як особливої форми пізнання дійсності.

У 20 роки минулого століття школа гештальт-психології довела, що сприйняття є результатом взаємного злиття одержуваної ззовні інформації і активних принципів роботи свідомості, яке накладає свої структури на цю інформацію. Основним постулатом теорії гештальту став розгляд цілісних структур, без аналізу їх складових частин. Проведені дослідження довели, що сприйняття об'єкту проходить дві стадії: з початку об'єкт сприймається як єдине ціле, а потім ціле розщеплюється на окремі ознаки-атрибути. Крім того, сприйняття об'єктів відбувається відповідно з низкою принципів: близькість, схожість, цілісність, замкнутість і суміжність.

У 50-ті роки було проведено серію експериментів, що націлені безпосередньо на вивчення процесу категоризації і його властивостей. Р. Браун та Е. Ленненберг

проводять експерименти із категоризації кольорів. Дослідники дійшли до висновку, що при відображенні слів у простір референції виникає деяка вірогідна змінна, яку вони позначили як детермінант назви [16]. Доказом постійного інтересу до проблеми є той факт, що лише в середині 1950-х років одночасно з'явилося декілька теорій, що намагались пояснити механізм процесу категоризації.

Не дивлячись на суперечливість деяких положень, теорія визначальної ознаки набула подальшого розвитку. Її базові постулати обрані за основу при розробці так званої теорії порівняння ознак (*the feature comparison theory*). Виходячи з неї приймається до уваги не тільки визначальне, але і характеризуючі ознаки об'єкту [21]. Концепт репрезентується набором двох типів ознак-атрибутів – визначаючих та характеризуючих, при цьому визначаючих атрибути представляють ядро, стрижневе визначення (значення, сутність) категорії та притаманні всім членам категорії. За цією теорією процес верифікації концепту проходить два етапи: на першому етапі порівнюються всі його ознаки (як визначальні, так і характеризуючі), а потім підлягають порівнянню тільки визначальні.

Аналіз явища категоризації неможливий без звернення до теорії прототипів, оскільки процес її розробки представляє собою історичний контекст розвитку когнітивної лінгвістики в цілому [10]. Як відомо, теорія прототипів буда вперше сформульована в працях Е. Рош, що були виконані в межах психолінгвістики [21], а головний акцент був зроблений на дослідженнях внутрішньої структури категорій. Далі теорія прототипів почала розвиватися одразу в декількох напрямках – в межах когнітивної психології, теорії обробки інформації, а також лінгвістики.

У самому широкому сенсі теорією прототипів можна назвати підхід до визначення внутрішньої структури поняття як те, що містить вказівки на те, що деякі його елементи є прототипами. Завдання такої теорії – пояснювати віднесення до об'єкту до того чи іншого прототипу в межах тієї чи іншої конкретної інтерпретації мовлення [2, с. 32]. У сучасній когнітивній науці виокремлюють три різні концепції прототипного підходу до організації категоризації: власне теорія прототипів Е. Рош, концепція фамільної схожості Л. Віттгенштейна і семантика стереотипів Х. Патнама.

Е. Рош, розроблюючи свою теорію прототипів, висунула гіпотезу, відповідно з якою свідомість оперує, базуючись на певних прототипах і базових категоріальних структурах. Серед питань, якими цікавилась Е. Рош в межах вивчення категоризації, була градація категорій, виокремлення категорій різного рівня (базового, субординантного, суперординантного), особливості категорій базового рівня, поняття центральності тощо. Результати проведених досліджень показали певні недоліки класичної теорії категоризації, а запропонована Е. Рош та К. Мервіс теорія прототипів стала кроком вперед на шляху до порозуміння процесів пізнання, категоризації навколишнього світу.

Як відзначає Дж. Лакофф, базуючись на дослідженнях Е. Рош, можна виокремити дві категорії: прототипні ефекти та ефекти базового рівня [15, с. 15]. Досліджуючи прототипні ефекти, Е. Рош намагалась показати різний статус, який мають різні члени однієї члени однієї і тієї ж категорії. Центральні кольори відповідають тому, що в подальших дослідженнях Е. Рош названо точками когнітивної референції (*cognitive reference points*), або прототипами (*prototypes*), – це ті члени категорії або підкатегорії, які мають особливий когнітивний статус – "бути найкращим зразком даної категорії" [15, р. 15].

Л. Віттгенштейн у праці "Філософські дослідження" [24] вперше використав нове поняття, що згодом стало ключовим поняттям прототипної семантики. Мова йде про родину або фамільну схожість. Л. Віттгенштейн довів, що члени однієї і тієї ж категорії не обов'язково проявляють тотожність ознак, що їх характеризують. Вони можуть об'єднуватися за наявністю деяких рис, що їх наближують, тобто необов'язково, що всі члени однієї категорії недискретні, їх межі розмиті, визначення об'єктів та їх найменування випадкове, але цей процес є безперервним. Саме з працями Л. Віттгенштейна пов'язано введення поняття центральності та градація, що отримали розвиток в межах когнітивної науки.

Як засвідчує В. З. Дем'янков, власне ідея прототипу розроблювалась у цілій низці наукових праць і напрямів: у концепції "відкритої текстури" Ф. Брунера, в понятті "мисленнева картина", влаштуванні мовного перекладу і в концепціях штучного інтелекту Р. Ліндсея, у традиційних дослідженнях образної мови, в працях Л. Заде

та Дж. Лакоффа за нечіткими поняттями в межах мовної категоризації, в антропологічній лінгвістиці – в дослідженнях категорії кольору Б. Берліна, Л. Коулмена та П. Кея, у лінгвістичній семантиці – в працях Д. Болінджера та Дж. Лакоффа, в яких критикувався аристотелівський підхід до значення тощо [2, с. 35]. У когнітивній науці розмежовують декілька видів прототипів: прототип як одиниця, що має найбільший ступінь прояву властивості, загальні з іншими одиницями даної групи; прототип як одиниця, що реалізує ці властивості в найбільш чистому вигляді і найбільш повно, без домішок інших властивостей [13, с. 14].

Центральні члени категорії проявляють інші когнітивні характеристики, ніж нецентральні: швидше розпізнаються, швидше засвоюються, частіше вживаються, прискорюють вирішення будь-яких завдань, пов'язаних із ідентифікацією, а також використовуються при розумінні категорії в цілому [2, с. 40]. Прототипні ефекти проявляються особливо яскраво, коли у міркуванні (особливо за аналогією), у розпізнанні і тому подібних процесах частина (або підвид, або елемент, або підмодель) використовується замість цілої категорії (до таких випадків відносяться, наприклад, метонімічні моделі категоризації). Джерела цих ефектів різні: 1) пучки відчуттів (*experiential clusters*). Базовою моделлю є моделі звичайного, неметонімічного типу. Зазвичай деяка кількість базисних моделей при перетині дає комплексний набір, психологічно найменш складний, ніж моделі, що входять до такого перетину; 2) радіальні структури: маємо центральний випадок та його конвенціоналізовані варіації. "Центральні представники категорій" і загальні принципи не входять сюди. Радіальними структурами є тільки ті, при яких варіації конвенціоналізовані та засвоюються як ціле. Сюди не відносяться випадки, коли центральні представники категорії більш загальні, ніж нецентральні, тобто є коли у нецентральних представників більш властивостей, ніж у центральних [2].

У когнітивній науці традиційно виокремлюють три рівня категоризації – базовий, субординантний та суперординантний. Е. Рош та її прихильники приділяли особливу увагу дослідженню категорій, що належать базовому рівню категоризації. Як показали дослідження, цей рівень володіє найбільшою важливістю з точки зору структурування інформації про навколишній світ. Базовий рівень категоризації найбільш інклюзивний, саме він фіксує інформацію і характеристики моделей поведінки. Цей рівень є найбільш абстрактним, на його основі формується ментальний образ. Базовий рівень категоризації репрезентує інформацію про співвідношення частини-цілого, фіксує відношення між частинами [7, с. 83]. З лінгвістичної точки зору ці концепти частіш за все є монолексемними і оригінальними утвореннями, а не продуктами метафоричного переносу із інших галузей [7]. Категорії базового рівня представляють собою "найкращий зразок категорій" у плані демонстрації ступеня розбіжностей між членами двох сусідніх категорій. Ознаки категорій базового рівня найбільш специфічні. Базові категорії мають гомогенність внутрішньої структури та високу інформативність, мають найбільше культурне значення. Категорії субординантного рівня відрізняються від базових у тому плані, що їх члени, хоч і проявляють високий ступінь сімейної схожості всередині категорії, все ж не демонструє чітко виражених розбіжностей від периферійних членів сусідніх категорій. Вони менш інформативні у порівнянні з співкатегорією – "гіперонімом". З лінгвістичної точки зору концепти даних категорій позначаються поліморфемно. Категорії суперординантного рівня відрізняються від категорій базового рівня тим, що демонструють низький ступінь схожості всередині категорії, мають менш відмітних ознак-атрибутів. Суперординантні категорії в мові подані переважно незчисленними іменниками.

Як зауважує В. Еванс, існування трьох рівнів категоризації – базового, субординантного та суперординантного – скоріш за все, є універсальним феноменом, у той час як приналежність тієї чи іншої категорії до певного рівня може бути різним у різних культурах. Це твердження приводить до визнання міжкультурних та міжмовних варіацій процесу категоризації [8, р. 264].

О. С. Кубрякова подала сучасне бачення сутності прототипового підходу до категоризації, що домінує на теперішній час і пропонує наступне: 1) кожна істотна категорія має певну структуру, не передбачає своїм членам як членам деякої більшості обов'язковості повторення набору ідентичних рис – вона характеризується прототипністю лише в тому смислі, що організує навколо прототипу або декількох прототипів; 2) прототипом є найкращий представник свого класу, що має найбільш

яскраві психологічні ознаки. Фокус категорії є осередком найбільш представницьких характеристик свого класу, і відповідно, поняття прототипу може бути визнано корелятивним поняттям категорії в її класичному варіанті; 3) члени категорії не є рівними за своїм статусом усередині категорії, вони різняться за ступенем з еталоном – прототипом; 4) категорії прототипного характеру, поєднують одиниці з різним набором ознак і частково нетотожними характеристиками, опиняються категоріями із розмитими невизначеними межами [4, с. 96-98].

Д. Геєртертс неодноразово підкреслював значущість прототиповою теорії категоризації. Коли розроблюються нові теорії, то їх значущість залежить від чотирьох параметрів – дескриптивної адекватності, глибини експлікації, продуктивності та потенціалу формалізації [10, с. 144]. Саме з точки зору перших трьох показників теорія прототипів має важливе значення для проведення лінгвістичних досліджень. По-перше, її пояснювальна сила дозволяє вивчати та аналізувати цілий ряд семантичних феноменів, що не отримали досить пильного розгляду в межах структурної семантики, – аналіз структури лексичних категорій, динамічної та гнучкої природи значення тощо. Теорія прототипів передумовлює дескриптивний підхід до вивчення лексичного значення, приділяючи особливу увагу розмитості меж, градації, гнучкості та кластеризації смислів, що може бути дуже перспективним для подальших досліджень в галузі когнітивної семантики.

Література

1. Борисов В.Н. О смысле категории *усия* в философии Аристотеля [Электронный ресурс] / В. Н. Борисов – Режим доступа до джерела: <http://filosof.historic.ru/book/item/f00/s00/z0000199/index.html>
2. Демьянков В.З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка / В. З. Демьянков // Структуры представления знаний в языке. – М.: ИНИОН РАН, 1994. – С. 32-86
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
4. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. / Е. С. Кубрякова. // Язык. Семиотика. Культура. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
5. Berlin B. Basic colour terms: their universality and evolution / B. Berlin, P. Kay. – Bekley, 1969.
6. Croft W., Cruse D. Cognitive linguistics / W. Croft, D. Cruse. – Cambridge, 2004.
7. Cruse D. A. Prototype theory and lexical semantics / D. A. Cruse // Meanings and prototypes: studies in linguistic categorization / ed. by S. Tsohatzidis. L., 1990. – P. 382-402.
8. Evanis V., Green M. An introduction to cognitive linguistics / V. Evanis, M. Green. – Routledge, 2006.
9. Frege G. Translations from the philosophical writings of Gottlob Frege / G. Frege. – N.Y., 1952.
10. Geeraerts D. Cognitive Linguistics. Basic Readings / D. Geeraerts. – B., 2006.
11. Givon T. Syntax: a functional-typological introduction / T. Givon. – Amsterdam, 1984. – V.1.
12. Harnard S. Cognition is categorization [Электронный ресурс] / S. Harnard – Режим доступа до джерела: <http://epints.ecs.soton.ac.uk/11725/>
13. Jackendoff R. Patterns in the mind. Language and Human Nature / R. Jackendoff. – N.Y., 1994.
14. Langacker R. Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites / R. Langacker. – V. 1. – Standford, 1987.
15. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: what categories reveal about mind / G. Lakoff. – Chicago, 1987.
16. Lehrer A. Prototype theory and its implications for lexical analysis / A. Lehrer // S.L. Tsohatzidis. Meanings and prototypes. – L., 1990. – P. 368-381.
17. Lennenberg E.H. Biological foundations of language / E. H. Lenneberg. – N.Y., 1967.
18. Miller G.A., Johnson-Laird P.N. Language and perception / G.A. Miller, P.N. Johnson-Laird. – Cambridge, 1976.
19. Osherson D.N., Smith E.E. On the adequacy of prototype as a theory of concepts / D. N. Osherson // Cognition. Amsterdam, 1981. – V.9. – P. 35-58.

20. Rips L.J. Semantic distance and the verification of semantic distance / L. J. Rips, E. Shoben // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*. – N.Y. 1973. – P. 12-20.
21. Rosch E. Natural categories / E. Rosch // *Cognitive Psychology*. Elsevier, 1973. – V 7. – P. 328-350.
22. Smith E.E., Medin D.L., Rips L.J. A psychological approach to concepts: Comments on Rey's "concepts and stereotypes" // *Cognition*. Amsterdam, 1984. – V.17.
23. Taylor J.R. Linguistic categorization: prototypes in linguistic theory / J. R. Taylor. – Oxford, 1989.
24. Wittgenstein L. Philosophical investigations / L. Wittgenstein. – Oxford, 1958.
25. Zadeh L.A. 'Fuzzy sets' / L. A. Zadeh // *Information and control*. – Elsevier, 1965. – V.8. – P. 338-363.